

Tekstintuotanto keskiajalla

Keskiajalla kirjallisuus säilyi ja levisi jäljennösinä. Kirjurit ja kääntäjät levittivät kirjoitettua sanaa, siihen usein omaa lisäten. Laajemmat väkijoukot kirja saavutti ääneen luettuna.

Vuosina 1221-1274 elänyt fransiskaaniteologi ja skolastikko Pyhä Bonaventura määritteli kirjan tuottamisen seuraavasti: "On neljä tapaa tuottaa kirja. Yksi voi jäljentää toisen kirjoittajan teoksen ilman lisäyksiä tai muutoksia: häntä kutsutaan kirjuriksi (*scriptor*). Toinen voi jäljentää toisen kirjoittaman teoksen lisäten jotain, joka ei ole hänen omaansa: häntä kutsutaan kokoajaksi (*compilator*). Kolmas voi kirjoittaa sekä toisen näkemyksen että oman näkemyksensä, mutta pääasiassa toisen, lisäten oman näkemyksensä selvyyden vuoksi; häntä kutsutaan kommentoijaksi (*commentator*) eikä kirjailijaksi. Neljäs voi kirjoittaa sekä omasta että toisen materiaalista, mutta pääasiassa omastaan, käyttäen toisen kirjoittajan materiaalia vain vahvistukseksi. Sellaista kirjoittajaa voi kutsua kirjailijaksi (*auctor*)."

Kuten Bonaventuran luonnehdinta osoittaa, keskiajan oppineisto näki tekstin tuottamisessa nyansseja ja arvosti kirjoitusta eri tavoin sen mukaan, miten paljon kirjoittajan "omaa" teksti sisälsi. Kuitenkin rajat eri tekstintuottajatyyppeiden välillä olivat häilyviä, ja yksi ja sama tekstintuottaja saattoi eri yhden tekstin tuotteen olla kirjailija ja toisen suhteen jäljentäjä. *Auctorin* eli alkuperäiskirjailijan roolia hämärsi se, että alkuperäistekstin tuottamiseen saattoi myös osallistua useampi kuin yksi henkilö. Kirjurit eivät välttämättä edes toimineet vain kopioijina: *auctorit* saattoivat hoitaa tekstintuotannon sanelemalla alkuhahmotelman kirjurilleen, joka laati muistiinpanojensa pohjalta kirjoitetun version ja antoi tai luki sen kirjailijalle. Tällainen käytäntö oli tavallinen silloin, kun kyseessä oli naisnäkiä, joka saneli uskonnollisia visioitaan jollekulle kirkonmiehelle, tavallisesti rippi-isälleen. Näinhän menetteli esimerkiksi Pyhä Birgitta. Käyttämällä hengenmiestä puhetorvena karismaattiset naiset hakivat auktoriteettia ja uskottavuutta sanomalleen, jota he joutuivat julistamaan muutoin miesvaltaisessa yhteiskunnassa.

Kirjallisuus säilyi jäljentämällä

Bonaventuran luonnehdinta kirjan tuottamisesta osoittaa, että myös jäljentämistä pidettiin hyväksyttävänä tapana tuottaa kirjoja - koskivathan Bonaventuran sanat yhteiskuntaa, joka ei vielä tuntenut kirjapainotaitoa ja jossa jokainen teksti, sikäli kuin sitä haluttiin levittää laajemmalle, oli sen vuoksi kirjoitettava yhä uudelleen ja uudelleen käsin. Siitä, että me nykyisin ylipäänsä tunnemme Bonaventuran tarkoittamien alkuperäisteosten tuottajien eli *auctoreiden* teoksia, on kiittäminen lukemattomia nimeltä tunnettuja tai, hyvin useassa tapauksessa, meille tuntemattomiksi jääviä *scriptoreita*, jotka jäljennöksillään siirsivät eteenpäin satojakin vuosia vanhoja tekstejä. Samoin merkittävä osa antiikin kirjallista jäämistä säilyi keskiaikaisina jäljennösinä.

Koska tekstien monistaminen tapahtui käsityönä, kirjojen valmistaminen oli paitsi hidasta myös kallista. Tekstintuottamisen hintaa nosti jo raaka-aine: lumpuista valmistettava huokeampi paperi alkoi yleistyä vasta myöhäiskeskiajalla, ja siihen saakka tekstit kirjoitettiin pääsääntöisesti pergamentille, joka on yhteisnimitys vasikan-, lehmän- tai vuohennahasta valmistetulle kirjoitusmateriaalille. Toisaalta kirjoja ja asiakirjoja ei tarvittukaan siinä määrin kuin nyky-yhteiskunnassa, sillä keskiajan kirjallinen kulttuuri oli ohuempi kuin myöhemmin: vain pieni osa väestöstä osasi lukea ja kirjoittaa ja vielä pienempi osa hallitsi latinaa, läntisen kirkon ja länsieurooppalaisen oppineiston yleiskieltä. Tämä pieni vähemmistö kutsui itseään litteraateiksi erotukseksi illitteraateista tai idiooteista, joilla termeillä oppineisto kuvasi latinan ja kirjallisen kulttuurin ulkopuolella elävää suurta enemmistöä. Koska kirkolla oli niin kehittyneen hallintojärjestelmänsä kuin sananjulistustehtävänsä vuoksi suurin tarve ylläpitää luku- ja kirjoitustaitoa, maallisiakin tekstejä jäljentävät *scriptorit* olivat hyvin usein hengenmiehiä: joko papistoa tai luostareiden ja sääntökuntien veljistöä. Samoin kuin *auctoreiden* joukossa oli muutamia naisia, myös nunnien tiedetään osallistuneen tekstien jäljentämiseen.

Kirjantekijän vapaudet

Ennen kirjanpainotekniikan yleistymistä kirjallisilla teksteillä oli taipumusta muokkautua jäljennettäessä osaksi uuteen muotoon. Usein tämä johtui jäljentäjän virheistä, kun jäljennettävän tekstin sanoja luettiin väärin - tällaisia väärinymmärryksiä keskiajan kirjalliseen kulttuuriin olennaisesti kuuluva piirre eli sanojen lyhentäminen: koska kirjoitusmateriaali oli kallista ja tekstintuottaminen hidasta, kirjoitettaessa sanoja mieluummin lyhennettiin. Mutta tietoisia muutoksia tehtiin, ja tällöin astuttiin jo kompilaation tai kommentoinnin alueille eikä suuriakaan *auctoreita* säästetty: erääseen Aristoteleen kirjoitukseen, jossa käsitellään naisten huonommuutta miehiin nähden, on naispuolinen jäljentäjä lisännyt sanat: "Ja kuitenkin naiset ovat tasaveroisia Jumalan kuvana".

Kirjoitusten sanoma saattoi muuttua myös silloin, kun niitä käännettiin kielestä toiselle. Sydänkeskiajalta alkaen kansankielet saavuttivat yhä keskeisemmäksi käyvän aseman kirjakielinä. Keskiaikainen käännöstoiminta oli vapaampaa kuin nykyinen kielenkääntäminen, jossa yleensä pyritään mahdollisimman suureen sisällölliseen ja ilmaisulliseen tarkkuuteen. Keskiajalla tekstit muokkautuivat käännettäessä enemmän, ja käännösprosessi tuotti yleensä alkuperäisteoksen rinnalle uuden, siitä sisällöllisestikin poikkeavan tekstin. Kun Norjan kuningatar Eufemia yritti 1300-luvun alussa saattaa pohjoismaisen ylhäisön kiinteämmin kultivoituneen mannermaisen ritarikulttuurin piiriin ja päätti käännettää saksan ja ranskan kielistä ruotsin kielelle kolme ritariromania, hanke onnistui vain osaksi, sillä ruotsintajana toiminut hengenmies jätti käännöksistään pois eroottisia kohtia, joita hän piti yleisölleen liian uskallettuina. Suoranaista sensuuria harjoitettiin puolestaan Vadstenan luostarissa, kun Pyhän Birgitan ilmestysten ruotsinkieliseen käännökseen jätettiin yksi luku latinaksi, koska kyseinen tekstinpääte sisälsi kritiikkiä papistoa kohtaan eikä luostari halunnut saattaa hengellistä säätyä huonoon huutoon maallikoiden silmissä.

Käännösten ja alkuperäisteosten välille tuotti eroavaisuuksia myös jo se, että nuorina kirjakielinä kansankielet olivat ortografialtaan ja kielellisiltä normeiltaan horjuvia. Kyse oli viestinnästä, jossa hyväksyttiin se, että sanat voitiin paitsi lausua myös kirjoittaa useammalla kuin yhdellä tavalla.

Myös sanatarkka tai lähes sanatarkka kääntäminen saattoi itsessään tuottaa tekstin sanomaan uusia merkityksiä. Käännöstyö saattoi nimittäin olla kääntäjän kannanotto hänen oman aikansa ja ympäristönsä tapahtumiin, ei siis vain jo olemassa olevan tekstin toisinto toisella kielellä. Ottaen huomioon aikakauden tekstintuotannon hitauden ja kalleuden jokaiselle käännökselle on epäilemättä ollut jokin tarve, joka on johtanut sen syntyyn. Kääntäjän sanomaa ei kuitenkaan ole kovinkaan paljon tutkittu. Suomen keskiajan historiaan kuuluva Jöns Budden jälkimaine on oiva esimerkki käännöstöiden merkityksen vähättelystä: lähes kaikissa suomalaissa kirjallisuushistorioissa ja kansallisissa elämäkertateoksissa mainitaan 1400-luvulla eläneen naantalilalaimunkki Jöns Budden nauttivan Suomen ensimmäisen kirjailijan arvonimeä, mutta lähes samaan hengenvetoon todetaan, että tosiasiaassa Jöns Budde oli pelkkä kääntäjä, joka käänsi tekstejä latinasta ruotsiksi luomatta siis mitään kokonaan omaa teosta. Kuitenkin Jöns Buddelta säilyneen runsaan kahdenkymmenen tekstin joukossa on sellaisia, joiden kääntämisen voidaan tulkita olleen yritykseen vaikuttaa kirjallisten esikuvien kuten pyhimysten kautta ympäristön asioihin. Esimerkiksi Naantalin luostarin sisäisen hajaannuksen vuosina Jöns Budde ruotsinsi teoksia, jotka painottivat harmonista luostarielämää ja ja esimiehille osoitettavaa kuuliaisuutta. Siten sama teksti sai uudessa käyttötyhteydessä kokonaan uuden merkityksen.

Ainutlaatuiset jäljennökset

Keskiajan tekstintuotannon moni-ilmeisyydestä huolimatta aikakauden kirjallisuuden tutkijat ovat olleet enemmän kiinnostuneita teosten alkuredaktioista kuin niiden tosiallisista toisinoista, jollaisina niitä esitettiin ja levitettiin. Keski aikaista kirjallisuutta koskeva filologinen tutkimus on tuottanut niin kutsuttuja kriittisiä tekstieditioita, mikä tarkoittaa sitä, että tutkija on saman tekstin kymmeniä, ellei satoja eri versioita ja niiden välisiä yhtäläisyyksiä ja eroavaisuuksia tarkasteltuaan, rekonstruoivut version, jonka pitäisi olla mahdollisimman lähellä usein jo tuhoutunutta alkuperäistä tekstiä. Samojen periaatteiden mukaisesti on selvitetty käännösten ja jäljennösten keskinäisiä riippuvaisuussuhteita. Tyypillistä tällaiselle lähestymistavalle on ollut se, että alkuperäisredaktiot yleensä on nähty arvokkaampina ja sananmukaisesti alkuperäisinä, kun taas jäljennöksiä, varsinkin paljon muokkautuneita, on pidetty saman tekstin turmeltuneina versioina, joilla ei ole nähty olevan yhtä suurta merkitystä.

Vaikka tällainenkin rekonstruoiva tutkimus on kieltämättä tärkeää tuhoutuneiden

URN:NBN:fi:juu-2007502 Issued 2004-03-04 © Jyväskylän yliopiston kirjasto
tekstien ennallistamista ja alkuperäiskirjailijan omaa sanomaa ajatellen,
alkuperäistekstien roolia ei tule liioitella. Kuten edellä on todettu, keskiajan
tekstintuotanto oli altis muutoksille: jokainen jäljennös ja jokainen käännös oli
uniikki. Yleisönsä teksti tavoitti aina kulloinkin käsillä olevan version kautta eikä
joskus mahdollisesti jo sukupolvia aikaisemmin ja ehkäpä vielä vieraassa maassa
laaditun alkuperäisversion kautta. Suurin osa tekstien yleisöstä oli täysin riippuvaisia
siitä, mitä jäljentäjät ja kääntäjät heille tarjosivat. Siksi yhden ja saman teoksen
jokainen säilynyt kappale, sisällöltään ja kieleltään muuttunutkin, on
tutkimuksellisesti aivan yhtä arvokas kuin alkuperäisteos. Nykyisin
kirjallisuudentutkimus ottaakin aikaisempaa paremmin keskiaikaista
kirjallisuutta leimanneet muutokset, ja uudemmassa keskiajan tekstintuottamista
koskevassa tutkimuksessa on ryhdytty korostamaan jäljentäjän ja kääntäjän
merkitystä alkuperäisen tekstintuottajan rinnalla.

Kirjat luettiin ääneen

Keskiajan tekstintuotantoa tarkastellessa on lisäksi muistettava, että
yhteiskunnassa, missä ani harva osasi lukea, tekstit tavoittivat suurimman osan
yleisöään, eivät silmien kautta nähtynä, vaan korvien kautta kuultuna. Jos
esimerkiksi tarkastellaan Suomesta säilyneitä keskiaikaisia asiakirjoja, useimmissa
on johdannossa kohta, jonka mukaan niiden sanoma osoitetaan niille, jotka
"kuulevat tai näkevät" asiakirjan. Kyse oli siitä, että asiakirja luettiin ääneen. Myös
kirjallisuudentuotteet levisivät tavallisesti esiluennan kautta; näin oli asianlaita niin
luostareissa kuin hoveissa. Merkittävän tekstien suullisen levittämistä
muodostivat myös saarnat, sillä saarna voitiin pohjata raamatunkertomusten ohella
lukuisiin myöhemmin laadittuihin hengellisiin teksteihin.

Koska suullisella kommunikaatiolla suuri rooli, meidän päiviimme säilynyt
keskiaikainen tekstimassa itse asiassa liioittelee kirjallisen viestinnän roolia -
kirjeisiin ei tarvinnut kirjata kaikkea, koska kirjeen tuoja täydensi sanomaa
suusanallisesti ja voimme olettaa, että jokainen esilukukerta oli uniikki - joissain
yhteyksissä kuten hovikulttuurissa esiluentaan saattoi myös sisältyä esilukijan
improvisointia ja ehkä sanailua esilukijan ja yleisön kesken. Tekstin kuulemistilanne
ja vastaanotto ovat kuitenkin tutkimuksen ulottumattomissa. Silti kirjoitetun tekstin
suusanalliseksi tarkoitettu luonne pitäisi pitää mielessä, ja keskiaikaista kirjallisuutta
tulisi ehkä lähestyä pikemminkin audiovisuaalisten taidemuotojen kuten
kuunnelmien tai näytelmien tutkimuksen keinoin kuin perinteisin
kirjallisuushistoriallisin menetelmin.

Ahkerä Jöns Budde

Mutta millainen oli keskiaikainen tekstintuotanto tuottajansa silmin nähtynä? Tähän
saamme Suomen oloissa ainutlaatuisen vastauksen aiemmin mainitulta
birgittalaismunkki Jöns Buddelta. Erään käännöksensä loppusanoissa Jöns Budde
kertoo epätavallisen vuolassanisesti ja yksityiskohtaisesti kirjoituksensa
syntyhistorian. *Mektildiksen ilmestyksinä* tunnettu Jöns Budden alkuperäisversio
tuhoutui Turun palossa vuonna 1827, mutta onneksi sen jälkisanat oli sitä ennen
ennättänyt jäljentää myöhäinen *scriptor*, nimittäin Henrik Gabriel Porthan. Porthanin
taltioimassa oleskelleensa Jöns Budde kertoo olleensa alkuvuodesta 1469
Vadstenassa "luostarinsa asialla". Hän kertoo ensin jäljentäneensä latinankielisen
Liber Gratiae spiritualis Sanctae Mechtildiksen ja käyttäneensä työhön tasan kaksi
viikkoa. Jäljentäminen oli sujunut varsin ripeästi ottaen huomioon, että kyseessä oli
noin 340-sivuinen teos. Kaksiviikkoinen urakka kuitenkin uuvutti hänet siinä määrin,
että hän joutui viettämään seuraavat kolme tai neljä päivää vuoteenomana. Useat
nunnat, heidän joukossaan abbedissa, eivät kuitenkaan jättäneet naantalilaisveljeä
rauhaan, vaan kättivät häntä vielä kääntämään saman teoksen ruotsiksi. Koska
Jöns Budde omien sanojensa mukaan tunsu suurta rakkautta kirjaa ja sen opetuksia
kohtaan ja halusi tuoda sen latinaa taitamattomien ulottuville, hän suostui sisarten
pyyntöön, tosin epäillen kykyjään; sen verran taidokkaana hän piti teoksen kieltä.

Kaksi päivää ruotsinnoksen parissa työskenneltyään Jöns Budde oli työllä vaivalla
saanut kuusi tai kahdeksan lukua käännetyksi. Uurastus jatkui unessakin, sillä
nukkuessaan Jöns Budde näki itsensä työnsä äärellä. Hänen ympärillään vallitsi
kuitenkin sellainen pimeys, ettei työstä tullut mitään. Pimeyden keskelle ilmestyi
kaunispiirteinen nunnanhahmoinen neito, joka piteli käsissään taidokkaasti
valmistettua taulua. Neito puhutteli Jöns Buddea sanoen: "Veljeni, näen, että
tuskitteleet ja harmittelet tätä pimeyttä, joka on sekä tässä kirjassa että talossa."
Neito antoi taulun Jöns Buddelle, josta se pikemminkin näytti mitä kirkkaimmalta
peililtä. "Katso, veljeni, tällä peilillä olet näkevä ja ymmärtävä kaiken, mikä kirjassa
lukee," neito ilmoitti ja käveli sitten pois. Tuolloin Jöns Budde heräsi ja kuuli kellojen
kutsuvan aamumessuun. Päänsärky ja väsymys olivat poissa, ja Jöns Budde kertoo

On tietysti mahdotonta sanoa, oliko uni todellinen vai jälkeinpäin lisätty koriste,
jolla Jöns Budde halusi lisätä joko käännöksensä tai oma uurastuksensa arvostusta:
olihan eri asia jäljentää teksti neljässätoista vuorokaudessa kuin muokata se toiselle
kielelle kuudessatoista vuorokaudessa. Jöns Budden unikuvaus kertoo kuitenkin
sitoutumisesta tekstintuotantoon ja sen vilpittömyyttä puoltaa sen inhimillisyys
yleismaailmallista kokemustaustaa vasten: kukapa meistä ei olisi joskus joutunut
jatkamaan unissaan sitä, mikä jäi päivällä kesken.

Marko Lamberg
Tutkija
Jyväskylän yliopisto. Historian ja etnologian laitos

**Jyväskylän yliopiston kirjasto järjesti "Sana ja kuva keskiajalla" -
faksimilenäyttelyn 6. - 29.2.2004. Näyttelyssä esiteltiin 500 - 1300 vuotta
vanhojen käsikirjoitusten ja kirjamaalauksien näköispainoksia. Tutkija
Marko Lamberg Jyväskylän yliopistosta piti oheisen esitelmän näyttelyn
avajaisissa.**